

ELÖLJÁRÓ BESZÉD

Ha az a mű, amely előtt e kissé sejtelmes-régies „Előljáró beszéd” elnevezésű rész áll, egészében, mindenestül tudományos munkának készülne, akkor is található lenne az elején valamiféle preambulum, előszó, bevezetés szerepű alkotóelem, amely a könyv létrejöttének körülményeit, célját, magának a műnek felépítését, szerkezetét mutatná be, megkönnyítve ezzel a benne való eligazodást. Az a könyv, amelyet az olvasó a kezében tart, ilyen értelemben véve nem szakkönyv, nem tudományos munka, ám a szerző hasonlóképpen érzi, hogy erről a műről is el kell mondania egyet s mást, ugyancsak abból a célból, hogy a könyv olvasói pontosan tudják, mit várhatnak, mit kaphatnak a kötetnek az Előljáró beszéd című magyarázó, megokoló részéből. Nem is késlekedem tovább, máris kezdem ez említett magyarázatot.

A munkának már a címében is szereplő szóhasadásról talán a legutóbbi fél évszázadnyi idő kivételével igen keveset beszéltek vagy írtak a nyelvészek külföldön is, nálunk is. Pedig addig is számos szópár keletkezett ilyen módon, csakhogy a fejlődésnek szinte mindig pusztán az eredményét nézték. Azt, hogy ez a fejlődés hogyan, milyen úton-módon ment végbe, elhanyagolták, nem vizsgálták, holott egy tudományos munkában ez legalábbis illő lett volna. Magának a keletkezésnek a vizsgálatát, tehát azt, amiből és ahogyan valami valahogyan létrejött, jobbra figyelemre sem méltatták, észre sem vették, nem törődtek vele.

Hogy az utóbbi évtizedekben miért változott, javult valamenynyit a helyzet, annak az a magyarázata, hogy a múlt század közepe táján, pontosabban 1962-ben az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent egy munkám, amelyik éppen azt a hézagot igyekezett kitölteni, amelyről az imént szóltam. A könyv teljes címe a következő: **A szóhasadás – Egy kevésbé számba vett szóalkotásmód típusai és szerepe irodalmi és köznyelvünk fejlődésében.** Nos, én ebben a könyvemben nem csupán azt tettem

meg, hogy összegyűjtöttem és bemutattam seregnyi olyan szóket-tőt nyelvünkől, amelyek egymásból fejlődtek ki, s egy addig alig ismert szóalkotásmód révén váltak szókincsünk teljes értékű tagjaivá, hanem magával a szóhasadással is meg az ennek segítségével önállósult, korábban nem ismert szavak kialakulásának módjával is részletesen foglalkoztam.

Munkám eredményes volt. Az iskolai oktatásban a tankönyvek anyagába – a magyar nyelvtan részeként – már bekerült az említett szó is, meg annak tudatosítása is, hogy mi is ez tulajdonképpen, de a nagyközönség továbbra is igen keveset tud róla. Ezzel az ismeretterjesztő célú könyvecskével azt szeretném elérni, hogy azok az anyanyelvünket szerető s azzal szívesen foglalkozó olvasóink is megismerkedhessenek legalább valamelyest a szóhasadással, akik még nem is hallottak róla. Arról, hogy egy szóalkotásmódról beszélünk, már tudhatnak abból, hogy néhány sorral följebb vastag betűkkel kiemelve idéztem a múlt században megjelent munkám teljes címét. Abban ez is benne van. Ugyanolyan szóalkotásmód, mint a két legismertebb, a *szóképzés* és a *szóösszetétel*. Az *asztal* szóból kiindulva, íme, mindkettőre egy-egy példa: *asztalos*, *asztalszomszéd*. Ezeket szinte mindenki ismeri. Ezek mellett azonban van még további néhány szóalkotásmódunk, amelyről illik és érdemes tudni. A nevük többnyire már elárulja, hogy milyen típusú szavakat alkotnak. Íme, néhány szóalkotásmód, pár példával!

Szórövidülés. Több változata is van, pl.: *prof* (< professzor), *busz* (< autóbusz), *fagyi* (< fagyalt, a rövidüléssel egyidejűleg *-i* képzővel megtoldva; igen gyakori alkotásmód).

Mozaikszó-alkotás. Ez alig másfél század óta él nyelvünkben, de egyre terjed, más nyelvekben is: *MÁV* (< Magyar Államvasutak), *FTC* (< Ferencvárosi Torna Club), *NATO* (< North Atlantic Treaty Organization = Észak-atlanti Szövetség).

Szóhasadás. Ez az, amely bennünket érdekel. A műszót is magam alkottam múlt századi könyvem megírásakor, ugyanis addig csak alkalmi elnevezésekkel szóltak erről a szóalkotási módról. *A szóhasadás az a nyelvi folyamat, amelynek eredményeképpen egy szó akár alapalakjában, akár képzős, jeles vagy ragos formájában két, esetleg több változatban fejlődik ki ugyanabban a*

nyelvben, s az alakváltozatok között részleges vagy teljes jelentéskülönülés áll be, függetlenül attól, hogy a hangalak vagy a jelentés szándéktalan, illetőleg tudatos megosztása előzte-e meg a másikat. Ez a szóalkotási mód nem valamilyen új módi, hiszen nyelvünkben több ezer éves példákkal tudjuk igazolni meglétét, s más nyelvekben sem ritka.

A különféle szóalkotásmódoknak más nyelvekben való fellelhetőségéről vagy ott nem használatos voltáról bővebben nem szólok, mert ez aligha érdekli kötetünk olvasóit, de ha már a mozaikszó-alkotásról szólva utaltam arra, hogy az más nyelvekben is él, gondolom, úgy illő, hogy egy rövid áttekintést legalább néhány példa erejéig az általam népszerűsített szóalkotásmód más nyelvekbeli életéről is adjak. Erre nézve tudományos kutatást nem végeztem, de egyrészt nyelvész foglalkozásom, hivatásom következtében, másrészt emlékezetemben kutatva, az általam jól-rosszul ismert idegen nyelveknek szavai között keresgélve többnyire találtam olyan szópárokat, amelyek föltehetőleg az általam vizsgált módon jöttek vagy legalábbis jöhettek létre. Meggyőződésem pl., hogy napjaink világnyelvének, az angolnak *thorough* ~ *through* dublettje összefügg egymással. Egymásból fejlődött, s ingadozó használat után szóhasadás útján különült el egymástól, s vált egyrészt az 'alapos, teljes, tökéletes' melléknévi jelentések, másrészt az 'át, keresztül', valamint 'teljesen, mindenestül' stb. előjárószoói és határozószoói jelentéstartalmak kifejezésévé. A németből számos szó ötlik azonnal eszembe, pl. *Reiter* 'lovas' ~ *Ritter* 'lovag', *Knabe* 'fiú' ~ *Knappe* 'apród, fegyvernök', *Bett* 'ágy, fekhely' ~ *Beet* 'ágyás, virágágy'. Ki mondana ilyet: *Blumenbett*? Az csak *Blumenbeet* lehet! A francia *chaise* azt jelenti: 'szék', ellenben a *chaire* 'szószék, katedra, tanszék'! Vagy nézzük a svéd nyelvet: *klänning* ~ *klädning*. E szópárból az elsőnek a jelentése a mai nyelvben 'ruha', a másodiké: 'öltöztetés'. Hogy a svéd nyelvterület szomszédságában található finn nyelv, amely ráadásul rokon nyelv, se maradjon említés nélkül, megjegyzem, hogy a finn *kaivo* ~ *kaivu* dublett is szemléletes, szép példája tárgyalt szóalkotásmódnak, mivel az elsőnek a fő jelentése 'kút', a másodiké pedig 'gödör, mélyedés'. S befejezésül talán a klasszikus latinból is érdemes idéznem egy példát, amelyben történetesen egy többes

számú alakban mutatkozik meg az alaki és egyúttal jelentésbeli elkülönülés: *moenia* 'a várost övező falak' ~ *munia* 'teendők, hivatali tisztségek'. Az idegen nyelvű példáim között szereplő szó-párok tagjaiban végbement nyelvi változásokat külön-külön is részletezhetném, ugyanúgy, ahogy ezt a kötetben található magyar szókettősökéivel teszem, de ezzel nem kívánom olvasóim türelmét próbára tenni.

Azzal, hogy miért pont a *szóhasadás* nevet adtam ennek a szóalkotásmódnak, nem érdemes bővebben foglalkoznom. Azt hiszem, egyetértetek velem abban, hogy ez az elnevezés egyszerű, de érthető, szinte kínálja magát. Műszónak épp ilyen kell. A szóhasadás eredményeként létrejövő szavakat így nevezhetjük: kettéhasadt, széthasadt, elkülönült szavak. A szóképzés útján alakult szavakról is csak ezt mondhatom, ha alkotásmódjukat kell megjelölnöm: képzős, képzett szavak.

Mielőtt a *szóhasadás* műszó elterjedt, voltak, akik hosszú körülírással fejezték ki a szóalkotás lényegét. Itt van pl. ez: *párhuzamos alaki és jelentésbeli elkülönülés*. Ebben valóban minden benne van, ami a szóhasadás lényegét kifejezi, s akadtak, akik így próbálták „néven nevezni” a még név nélküli szóalkotásmódot, de egy ilyen hosszú kifejezés alkalmatlan arra, hogy műszóvá legyen. És bár részletesen nem foglalkozom velük, mert ebbe az olvasmányosnak szánt kötetbe semmiképpen sem illenek, most említsem meg, hogy olyan nyelvi folyamatok is végbementek és napjainkban is végbemennek a nyelvben, amelyek közel is állnak a szóhasadáshoz, mégsem azonosak, s így nem is cserélhetők össze vele. Ezek leginkább a következők: *jelentésmegoszlás*, *alaki elkülönülés*, *kettős átvételek*, *nyelvjárási különfejlődések*. A jelentésmegoszlás meg az alaki elkülönülés részei a szóhasadásnak, de csak részei. Önmagukban – legalábbis az én mércém szerint – nem nevezhetők teljes értékű szóalkotásmódnak. Mondok is egy példát mindkettőre. A régi nyelvben a *kalapács* helyett a melléknévi igenévből főnevesült *verő* volt használatos. Íme, egy mondat az 1531-ből származó Érsekújvári kódexből: „Az kovács kezében vitt vala egy *verőt*, és azzal fenyegeti vala, hogy betörné agyát”. Ám 1413-tól kezdve megjelent nyelvünkben egy vetélytárs, a *kalapács* szó. Ez egy szláv eredetű jövevényszó; megfelelője szinte

minden szláv nyelvben megtalálható. Hozzánk először egy, a szé-nagyújtás fogalmkörébe tartozó, **klepacs*-féle alak került, s ebből formálódott ki már a mi nyelvünkben a *kalapács* szó. Egy idő után elkezdett terjeszkedni. Jelentésköre kitérte, s egy-két évszázaddal később már szinte minden kalapáló szerszámot ezzel a szóval neveztek meg. A *verő* ebben a megméretésben alulmaradt. De nem kellett szégyenteljesen elvonulnia. Melléknévi igenévi szerepében is tovább élt (pl. eget *verő* örömrivalgásban törtek ki), s jelentésmegoszlás révén egy kisebbfajta ütőeszközt is jelent 'hangszert megszólaltató ütő' értelemben. Az ÉKsz. ezt még szemlélteti is, így: *A cimbalmos ~je*. Az alaki elkülönülés bemutatására pedig azt említem meg, hogy a régi nyelvben a 'fejős állatok emlője' jelentésű, valamint a Magyarországon gyakori tölgyfát jelentő szó egyaránt *tölgy* alakban volt használatos. Félreértésre ez voltaképpen nemigen adhatott okot, mert a szövegkörnyezet általában eligazít, ám a nyelv és az azt beszélő közösség együttes „bölcssége” megoldotta a dolgot, mégpedig az egyik szó *l*-jének elhagyásával s helyette a magánhangzó megnyújtásával. A *tölgy* > *tőgy* változáshoz hasonló a nényelvben, sőt a bizalmas köznyelvben is bőven akad: *folt* > *főt*, *föld* > *főd*, *volt*, *volna* > *vót*, *vóna* stb. A *tölgy* > *tőgy* változás is ilyen, azzal a különbséggel, hogy itt az elkülönülés kanonizálódott, azaz szabállyá vált. Ez tehát alaki elkülönülés. Fontos folyamat ez is, de nem szóhasadás.

A másik két említett formációnak, a kettős átvételeknek és a nyelvjárási különfejlődéseknek a „termékeit” határesetként akár oda is sorolhatnánk a szóhasadás példái közé, én azonban még ide is tennék egy választóvonalat, mert ezek a nyelvi változások jobbra nem irodalmi és köznyelvünk kebelében, keretein belül zajlottak le, hanem nagyobbrészt más nyelvekben vagy pedig csak a magyarban, de valamelyik nyelvjárásunkon belül. Mindkét típusra illik itt is példákat bemutatnom. Ezt készséggel meg is teszem. Kezdem a *kettős átvételek* néven nevezettekkel! Olyan szópárokra utalok, mint a *bazár* ~ *vásár*, *drazsé* ~ *trágya*, *megye* ~ *mezsgye*, *ragya* ~ *rozsdá* szókettősök. Közülük az első két páros tagjai nemzetközi szavak. A *vásár* az egykori pontusi kereskedők révén már az ősmagyar korban meghonosodott, s az 1055-ből származó

Tihanyi Alapítólevélben is benne van. A *bazár* szóra 1825-ből van az első adatunk. Ez a németből került hozzánk, de ez nem azt jelenti, hogy német eredetű szó, hiszen az angolban vagy a franciában ugyanúgy megvan. Sajátos geopolitikai helyzetünk az oka, illetőleg magyarázata, hogy hozzánk a nemzetközi szavak, az ún. vándorszavak jelentős része a németből érkezett. A szónak a forrása a 'piac, vásár' jelentésű újperzsa *bāzār*, az pedig szegről-végről rokona a *vásár* szónak. Alighanem a 'vásár, piac' jelentésű középperzsa *wāzār* az, ami őket összekapcsolja, de ennek közelebbi kiderítése már nem a mi feladatunk. Így vagyunk a *drazsé* ~ *trágya* dublettel is. Ezek is nemzetközi szavak. A kulcsszó feltehetőleg az 'ételízesítő' jelentésű, középkori latin *tragea*. Magyarázatul idézek néhány sort az ESz.-ből: „A latin szó görög eredetű, és végső soron a görög *trágo* 'rágcsál, ropog, eszik' igére vezethető vissza. A *trágya* gy hangjára vö. *angyal* [*< angelus*; G. L.]. A szó eredeti jelentése nyelvünkben 'édesség, csemege, ízesítő' volt, ma elterjedt jelentése hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett: 'ízesítő, amivel az ételt meghintik' > 'amivel a földet meghintik: trágya.'” A két másik szópár tagjai egyaránt szláv eredetűek. Mind a *megye* és a *mezsgye*, mind a *ragya* és a *rozstda* rokona a párjának hangalakjában meg jelentésében is. Ez kétségtelenül azt sugallja, hogy két szóhasadás útján létrejött kettősségnek vagyunk tanúi. Lehet, hogy van is ebben valami. Erre mutat pl. az, hogy az államigazgatási egységet jelentő *megye* egyik-másik nyelvjárásunkban 'határjelölő földsáv' jelentésben is él, vagyis a pár két tagja bizonyos fokig keveredik egymással. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a *megye* és a *mezsgye*, valamint a *ragya* és a *rozstda* közti alaki eltérés nem nálunk fejlődött ki, hanem ezeket a szavakat mi külön-külön vettük át. A *ragya* szót történetesen vagy a horvát-szerb, vagy a szlovén nyelvből, a *rozstda* szót ellenben csak egy bő századdal később a bolgárból. Tehát ezek magyar nyelvi szempontból inkább csak határesetnek számítanak a szóhasadás útján és a kettős átvétellel keletkezett kifejezések között.

Már csak a *nyelvjárási különfejlődések* magyarázatával vagyok adós. Az olyan szópárokat sorolom ide, amelyeknek a tagjai között talán végbe is ment a szóhasadás, de nem a köznyelvben,

hanem egy annál szűkebb régióban, főleg valamelyik nyelvjárásban. Bemutatok egy-két példát. Horváth Endrének A bakonyalji nyelvjárás című munkája szerint az általa vizsgált nyelvjárásban az *apritt* ige, hosszú mássalhangzóval a végén azt jelenti, 'hadar, gyorsan beszél', ezzel szemben az *aprit* köznyelvbeli jelentése: 'valamit sok kis darabra vág'. Nagy Sándornak A váci nyelvjárás című művéből azt tudhatjuk meg, hogy a nyelvjárásban a *bácsi* idősebb embert jelent, a *bacsi* ellenben (*á* helyett *a*-val) falusi embert. Még tovább is sorolhatnám a példákat, de nem teszem, mert ezeknek az adatoknak az értékeléséhez ismernünk kellene a történetüket, a múltjukat is. És nem is baj, hogy ebben a kötetben ilyen helyi példákkal nem foglalkozunk. Itt elég azt tudatosítani, hogy a szóhasadás mint szóalkotási mód voltaképpen kisebb közegekben is kifejlődhet, akár még egy családi közösségben is. A továbbiakban azonban már csak olyanokkal foglalkozunk, amelyek köz-, sőt olykor irodalmi nyelvünkben is nyomot hagynak.

E talán kissé hosszúra nyúlt előljáró beszéd végén azonban egy dolgról mégis mondanom kell pár szót, mert egy rövid fejezet erejéig a kötetben is foglalkozom vele. Ezért már itt jelzem, hogy munkám során olyan fejlődési formákra is bukkantam, amelyeket, ha pontosak akarunk lenni, nem szóhasadásként kell kezelni, hanem szóalakhasadásként. Tehát a szavak kettéhasadása mellett a ragos vagy jeles szóalakok alak- és funkcióhasadásával is számolnunk kell. Az olyan kutató, ha egyáltalán van ilyen, aki unottan, közönyösen végzi munkáját, az esetleg átsiklik ezeken, s tudomást sem vesz róluk, de akit a tudásvágy s a lelkesedés fűt, az nem huny szemet az ilyen sajátos fejlődési formák felett, hanem épp ellenkezőleg, *éber*en figyel az efféle egyedi változásokra is. Észrevették olvasóim, hogy egyet már be is mutattam ezek közül? Igen, az *éber*en határozószóra céloztam, ugyanis az *éber* melléknévnek két módhatározói alakja is kialakult, más-más jelentést közvetítve. Az *éber*en jelentése: 'nem az alvás állapotában' (pl. már ~ *vagyok*), az *éber*en alaké pedig: 'kitartóan figyelve'. Azt is mondhatnánk, hogy akkor tulajdonképpen két *éber* melléknévünk van, s a szótárban két *éber* címszónak kellene lennie. Valóban, felelném rá én, de mindjárt azt is hozzátenném, hogy ám mégis azokkal a szótárírókkal értenék egyet, akik ilyen esetekben a szó-

tár terjedelmének, nagyságának gazdaságos volta kedvéért a szóalak-hasadásos változatokat sem tagadnák meg a szótár használatól, de ehhez nem kettőznék meg a címszót, hanem valamilyen más ügyes megoldással élnének.

Quod dixi, dixi. Most már, kedves barátaim, társaim, akikkel munkám során oly sokat foglalkoztam, ti következtek. Ha a föld megindul, s az ég darabokra szakad is, hasadjatok, szavak!